

ДУФЕНЮК О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1
(Інститут з підготовки фахівців для
підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету
внутрішніх справ)

УДК 343.131+340.111.52

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.44>

БАЛАНС ПРОЦЕСУАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ СТОРІН ЯК АТРИБУТ ЗМАГАЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена опису окремих підходів оптимізації балансу процесуальних можливостей сторони обвинувачення та сторони захисту у кримінальному провадженні. Під поняттям «процесуальних можливостей» розуміється сукупність прав та повноважень щодо застосування процесуальних інститутів для відстоювання сторонами своїх правових позицій перед незалежним і справедливим судом. Важливість обговорення цієї теми зумовлена низкою чинників. Процесуальні права та повноваження залишаються декларацією на папері, якщо не існують реальні фактичні можливості скористатися ними сторонами для відстоювання правових позицій на засадах змагальності. Проте до реформ у цій сфері треба ставитися з прискіпливою увагою, оскільки намагання збалансувати систему інколи може призвести до цілком зворотного ефекту. У дослідженні узагальнено підстави для критики існуючого балансу процесуальних можливостей сторін; розглянуто низку пропозицій реформ, які несуть ризики надмірного ускладнення процесу досудового розслідування. У висновках констатовано, що баланс процесуальних можливостей у кримінальному провадженні є фундаментальною умовою і водночас індикатором ступеня забезпечення балансу приватних та публічних інтересів. Асиметрія прав та повноважень закономірно впливає з природи різних завдань, які стимулюють різні сторони діяти. Якщо сторона обвинувачення має обов'язок всебічно, повно та неупереджено дослідити обставини справи, то ідеологія адвокатури передбачає докладання максимум зусиль, аби захистити інтереси свого клієнта і досягти для нього найкращих результатів. Сторони завжди будуть прагнути розширення процесуальних можливостей виконання своїх функцій. Рівновага у можливостях сторін у змагальному процесі означає, що вони володіють достатніми, хоча й різними за змістом і формою, правовими інструментами, щоб збирати та подавати докази, обґрунтовувати позицію, впливати на формування внутрішнього переконання суду.

Ключові слова: кримінальне провадження, засада змагальності, сторона обвинувачення, сторона захисту, суд, права та повноваження, баланс приватних та публічних інтересів.

Dufeniuk O. M. Balance of procedural opportunities as an attribute of adversarial criminal proceedings

The purpose of the article is to describe some approaches to the issue of improving the balance of procedural opportunities for the prosecution and the defense in

criminal proceedings. The concept of “procedural opportunities” means a set of rights and powers for the application of procedural institutions during the presentation by parties of their legal positions before an independent and fair court. The importance of discussing this topic is determined by a number of factors. Procedural rights and powers will remain a declaration on paper if there are no real opportunities to use them. At the same time, reforms in this area must be treated with great care, because efforts to balance the system can sometimes lead to the opposite effect. Proposals for changes to the existing balance of procedural capabilities of parties are summarized. Some of them are criticized because of the risks of overcomplicating the pre-trial investigation process. The conclusions state that the balance of procedural possibilities in criminal proceedings is a fundamental condition and at the same time an indicator of the degree of ensuring the balance of private and public interests. The asymmetry of rights and powers naturally follows from the nature of different tasks that stimulate different parties to act. At a time when the prosecution has the duty to comprehensively, fully and impartially investigate the circumstances of the case, the advocacy ideology intends to make maximum efforts to protect the client’s interests and achieve the best results for him. The parties will always seek to expand procedural opportunities to perform their functions. The balance in the opportunities in the adversarial process means that parties have sufficient, albeit different in content and form, legal tools to collect and submit evidence, justify their position, influence the internal conviction of the court.

Key words: *criminal proceedings, adversarial basis, prosecution, defense, court, rights and powers, balance of private and public interests.*

Вступ. Ідея розумного та справедливого балансу інтересів залишиться декларативною, якщо сторони кримінального провадження не володіють процесуальними правами та повноваженнями, здатними забезпечити реалізацію цих інтересів. Своєю чергою, ці права та повноваження не будуть дієвими і залишаться тільки на папері, якщо не існуватимуть реальні фактичні можливості скористатися ними для відстоювання правових позицій на засадах змагальності перед судом. Теорія справедливого балансу передбачає паритет обох сторін, однак у практиці з цим пов’язані численні проблеми, адже, по-перше, у кримінальному провадженні не може існувати повної симетрії прав та повноважень сторони обвинувачення та сторони захисту; по-друге, практики з-поза обох «барикад» висловлюють претензію на розширення своїх можливостей для більш якісного виконання своїх процесуальних функцій. Як кажуть поляки, *«punkt widzenia zależy od punktu siedzenia»* (точка зору залежить від точки сидіння). До таких змін треба ставитися з прискіпливою увагою, адже намагання збалансувати систему інколи може призвести до цілком зворотного ефекту. Огляду окремих таких пропозицій присвячено дане дослідження.

Аналіз публікацій. Змагальність у кримінальному процесі є однією із найбільш артикульованих тем у науковій доктрині, що засвідчує достатньо вагома кількість дисертаційних досліджень (С. Ковальчук, Д. Крикливець, К. Лисенкова, С. Лунін, М. Маркуш, О. Мохонько, М. Ноздріна, В. Рогальська, Б. Яворський, О. Яновська) та численні фахові публікації правників. Така багатоманітність точок зору цілком закономірно детермінувала плюралізм у визначенні сутності концепту «змагальність», який став асоціюватися і з *особливим процесуальним режимом* (Д. Крикливець [1, с. 13]), і *засадничим принципом* (Л. Ісмаїлова, К. Лисенкова, Г. Соловей [2, с. 72; 3, с. 337; 4, с. 889]), і *способом досягнення істини* (С. Волошенко, В. Сердюк [5, с. 10; 6, с. 87, 91]) і *гарантією права на справедливий суд* (З. Ейбатов, Я. Берназюк [7, с. 128; 8, с. 16]), і *формою процесу* (В. Півненко, В. Рогальська [9, с. 162; 10, 129]), і *ознакою демократичного устрою* (М. Маркуш [11, с. 67]), і *організацією судового процесу* (В. Дяков, В. Тертишник, О. Зінченко, О. Яновська, І. Одинцова [12, с. 169; 13, с. 50; 14, с. 207; 15, с.345; 16, с. 93]), яка передбачає розмежування процесуальних функцій та забезпечення процесуальних можливостей (прав та повноважень щодо застосування

процесуальних інститутів) відстоювання правових позицій сторонами кримінального провадження перед неупередженим, незалежним, компетентним, справедливим судом.

Баланс процесуальних можливостей є тим індикатором, який засвідчує реальну змагальність процесу. Однак в науці перманентно тривають дебати з приводу того, якою має бути модель, співвідношення цих процесуальних прав та повноважень кожної зі сторін, аби впевнено можна було констатувати рівновагу потенційних можливостей відстоювати свою правову позицію.

Метою пропонованої статті є дескрипція окремих підходів щодо оптимізації балансу процесуальних можливостей сторони обвинувачення та сторони захисту у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Більшість вчених об'єднує тверда переконаність у тому, що українське кримінальне провадження має відповідати стандартам побудови правової держави, в якій верховенство права та справедливе правосуддя тісно корелюються зі змагальністю та балансом можливостей сторін у реалізації приватних та публічних інтересів. За словами Ю. Мирошніченка: «...побудова вітчизняного кримінального процесу на засадах змагальності – це не просто рецепція західної правової доктрини, не данина європейській процесуальній традиції, не нав'язане ззовні чи сліпо запозичене, а іманентно властиве в силу історичної зумовленості правове явище, поглиблення змагальних засад судочинства – вимога часу й перспектива розвитку процесуального законодавства» [17, с. 105]. Однак сьогодні лунає й чимало нарікань щодо існуючої моделі змагальності в Україні. Мовиться про наступні проблемні питання, які дають підстави говорити про дисбаланс у системі:

– відсутність реальної рівності можливостей сторонами збирати та подавати докази, декларативний характер змагальності, відсутність потенційних можливостей для реалізації цього принципу повною мірою і навіть «ціничну асиметрію процесуальних повноважень» сторін у кримінальному провадженні [18, с. 111; 19, с. 208, 212; 20, с. 267; 21, с. 176; 22, с. 89, 94; 23, с. 83; 24, с. 184];

– неможливість захисника брати активну участь у досудовому розслідуванні до пред'явлення особі підозри, натомість сторона обвинувачення може збирати відносно такої особи, яка ще не є підозрюваним, докази її вини і приєднувати їх до матеріалів кримінального провадження, здійснювати стосовно особи слідчі (розшукові) дії, в тому числі і негласні слідчі (розшукові) дії, що обмежують конституційні права та свободи особи [25, с. 10];

– окремі джерела доказування для сторони захисту є «недосяжними» через «нормативне визначення, або процедури отримання в силу недостатньої законодавчої забезпеченості реалізаційними механізмами та недостатнього рівня гарантій діяльності самого захисника», що впливає на процесуальні можливості захисника [26, с. 15];

– невизнання джерелом доказів пояснень, отриманих стороною захисту згідно з ч. 8 ст. 95 КПК [7, с. 129; 12, с. 172; 18, с. 107–108; 27, с. 60; 28, с. 120];

– неможливість заявлення стороною захисту відводу понятим, яких залучає сторона обвинувачення згідно з ч. 7 ст. 223 КПК [27, с. 60];

– неоднозначність процесуального статусу адвоката свідка [18, с. 108], особливо в тих випадках, коли його статус може змінитися на статус підозрюваного [12, с. 172];

– відсутність механізму забезпечення надання речей, копій документів, відомостей органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями при витребуванні стороною захисту [12, с. 172];

– неможливість ознайомлення з окремими матеріалами негласних (розшукових) дій, робити копії [29, с. 65].

Очевидно, що цей перелік підстав для критики не є вичерпний. Цілком розуміючи етіологію імпульсивності практиків, не можна, однак, погодитись, що треба радикально змінювати процесуальне законодавство з метою посилення симетрії прав та повноважень сторони обвинувачення та сторони захисту. Окремі вимоги фахівців щодо зміцнення змагальності несуть потенційну загрозу ще більше ускладнити діяльність органів досудового розслідування, що матиме негативний вплив на реалізацію завдань кримінального провадження. Так,

дбаючи про інтереси свідка, статус якого може змінитися на статус підозрюваного, продовжуючи розвиток пропозиції М. Маркуш про право свідка запросити захисника під час допиту, В. Дяков іде далі й пропонує зобов'язати органи досудового розслідування допитувати всіх свідків у присутності захисника [12, с. 172]. Ці погляди співзвучні з раніше висловленою Л. Ісмаїловою ідеєю в усіх без винятку кримінальних провадженнях залучати захисника, оскільки при його відсутності про справедливість правосуддя може не йтися [2, с. 72]. Оптимізуючи кримінальний процес в такий спосіб, можна значно ускладнити і подовжити процес організації всіх допитів, а це суттєво впливатиме на ефективність розслідування в розумні строки. Не заперечуючи проти права свідка на правову допомогу, зокрема й можливість за бажанням залучити захисника, слід відзначити, що аргументація ригористичної вимоги допитувати всіх свідків у присутності захисника, видається недостатньо переконливою.

У контексті обговорення змагальності у науковій доктрині часто виникають дебати навколо питання подання захисником до суду своєї правової позиції у письмовому вигляді як своєрідного аналога до правової позиції сторони обвинувачення, викладеної в обвинувальному акті, та оголошуватися після оголошення прокурором обвинувального акту [30, с. 69; 31, с. 178; 32, с. 164]. Це, на думку вчених, має забезпечити об'єктивність та неупередженість суду, оскільки йому пропонується ознайомитися не з одним, а двома документами, які можуть мати виклад обставин, оцінки доказів з різних точок зору, що зрівноважуватиме вплив сторони захисту та сторони обвинувачення на формування внутрішнього переконання. З цього приводу М. Бугрим зазначає, що відсутність такої можливості подання такого процесуального документу у сторони захисту зумовлює ситуацію, коли суд ще до розгляду справи по суті вже формує свою позицію, яка має обвинувальний характер, адже це впливає із мети обвинувального акту – доведення вини особи [27, с. 60]. Водночас, Г. Сисоєнко констатує, що інколи захисники таки готують та подають до суду такі своєрідні «захисні висновки» на обвинувальні акти і деякі судді, мотивуючи своє рішення потребою забезпечити змагальність, приймають такі документи-заперечення і долучають їх до матеріалів справи [33, с. 108].

Проте слід зауважити, якщо сторона обвинувачення формує свою правову позицію на ґрунті доказів і тих, які підтверджують обвинувачення, і тих, які виправдовують особу; вказує на обставини і ті, що обтяжують, і ті, що пом'якшують відповідальність, тобто подає до суду результат всебічного, повного та неупередженого збирання, дослідження та оцінки доказів, то сторона захисту, викладаючи свою правову позицію, буде транслювати виключно односторонню оцінку фактів, подій та явищ. Зацікавленість захисника не підлягає сумніву і це є причиною, чому законодавець не відносить адвокатів до переліку суб'єктів, уповноважених оцінювати докази за своїм внутрішнім переконанням [34, с. 108]. З огляду на сказане, передчасно говорити про перспективи офіційного впровадження такого підсумовуючого «захисного» висновку. Ця ідея ще потребує додаткового обговорення.

Окремі пропозиції взагалі викликають здивування. Так, сумнівною видається ідея встановлення прямої заборони на проведення негласних слідчих (розшукових) дій стосовно адвокатів [35, с. 16]. Жодна особа, жодна професійна група не має сьогодні такого привілейованого статусу. Не можна не враховувати той факт, що і серед захисників можуть бути особи, втягнуті у злочинну діяльність, посередники протиправних діянь або навіть їх організатори. Відтак своєрідна «недоторканість» такого рівня може мати наслідком неможливість для правоохоронної системи документувати таку злочинну діяльність, отримувати докази, а значить повну безпорадність системи кримінального правосуддя. Недостатньо обґрунтованими видаються також пропозиції прийняття окремого законодавчого акту «Про змагальність у судовому процесі» [36, с. 32] або дозволу на проведення паралельного розслідування стороною захисту [37, с. 161; 38, с. 179; 39, с. 106; 40, с. 315], що зрештою не отримали загального схвалення ані в академічних колах, ані серед практиків.

Неодноразово фахівці звертали увагу, що сьогодні статус потерпілого у змагальному процесі вкрай обмежений, ба навіть «дискримінаційний». Потерпілий страждає двічі: вперше, коли вчинено кримінальне правопорушення, а вдруге, коли система криміналь-

ного правосуддя залишає його на узбіччі дебатів між прокурором та підозрюваним/обвинуваченим. У зв'язку з цим, одну з найбільш радикальних пропозицій відстоює О. Щиголь: звільнитися від «анахронізму кримінального процесу», яким є змагальність тільки двох сторін, і впровадити методологію віктимцентризму [41, с. 178, 181, 183]. Менш категоричну, але схожу позицію щодо необхідності посилення захисту прав потерпілого та умов ефективного представництва його у суді відстоюють В. Волошина [30, с. 169–170], О. Зінченко [14, с. 208], О. Костюченко і Ю. Дмитрієва [21, с. 178], О. Старенький [42, с. 193], В. Рогальська [10, с. 55–64]. На необхідності надання потерпілому рівних прав з обвинуваченим писали свого часу В. Тертишник [13, с. 144], Н. Карпов [43, с. 259] та інші вчені.

У відповідь на окремі пропозиції ще більше розширити повноваження сторін варто нагадати, що такий підхід потребує ретельного осмислення, адже коливання обсягу потенційних можливостей відстоювати правові позиції і захищати приватні або публічні має приховані ризики. Зростання сили з однієї сторони часом призводить до критичного зменшення можливостей в іншій. Зрештою варто згадати і критику надмірного захоплення та тенденції «містифікації» самої змагальності, як інструменту, яким автоматично вирішується проблема встановлення істини, що не відповідає дійсності, а також висловлений у науці скептицизм щодо можливості досягнення ідеальної моделі змагальності.

Так, не зважаючи на домінуючу тенденцію в науці розширити змагальність на стадії досудового розслідування, В. Тертишник вважає недоцільними такі кроки та називає проблемою надмірне захоплення ідеєю змагальності та її впровадження «заради самої змагальності» [13, с. 51]. Ю. Мирошніченко справедливо зауважував, що жодне позитивне право не знає абсолютно «чистих» процесів [17, с. 101; 44, с. 111]. Про умовність розмежування процесу на змагальний і слідчий говорив В. Сердюк, додаючи при цьому: «Оптимальне змагальне судочинство є продуктом історичних, соціальних, економічних, морально-етичних чинників. Тому змагальний процес, що існує у країнах загального права, не може слугувати еталоном для конструювання вітчизняної моделі змагальності судочинства» [45, с. 17–18]. Г. Соловей констатував, що змагальний та обвинувальний кримінальні процеси мають тенденцію до зближення, а досвід Франції, Німеччини, частково використаний в українській реформі 2012 р., доводить, що і там не існує абсолютної рівноправності сторін [4, с. 166, 169].

Висновки. Проведене дослідження не можна вважати вичерпним, втім, підсумовуючи сказане, можна зробити наступні проміжні висновки. По-перше, баланс процесуальних можливостей (прав та повноважень щодо застосування процесуальних інститутів для відстоювання сторонами своїх правових позицій перед судом) у кримінальному провадженні є фундаментальною умовою і водночас індикатором ступеня забезпечення балансу приватних та публічних інтересів.

По-друге, ми ризикуємо тотально «обеззброїти» нашу правоохоронну систему, якщо надмірно будемо захоплюватися ідеєю ідентичності процесуальних можливостей. Асиметрія прав та повноважень закономірно впливає з природи різних завдань, які стимулюють різні сторони діяти. Якщо сторона обвинувачення має обов'язок всебічно, повно та неупереджено дослідити обставини справи, то ідеологія адвокації передбачає докладання максимум зусиль, аби захистити інтереси свого клієнта і досягти для нього найкращих результатів.

Для забезпечення балансу та уникнення патологій в діяльності оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури існують стримуючі механізми, адже асиметрія стосується не тільки процесуальних можливостей, але й реалізації контролю та обов'язків. Зокрема, сторона обвинувачення хоч і володіє монополюючим становищем щодо виконання певних процесуальних дій та прийняття рішень, однак на відміну від сторони захисту має проходити багаторівневу верифікацію своїх ініціатив, погоджувати свої кроки, отримувати дозволи на застосування окремих процесуальних інститутів. Критерії оцінки допустимості доказів, які надаються стороною обвинувачення значно вимогливіші, ніж доказів, зібраних стороною захисту. Такий суворий контроль інколи створює бар'єри, що роблять процес виконання завдань кримінального провадження складним, а інколи взагалі

неможливим і веде до нехай «точкової» (на рівні окремої справи чи категорії справ), але поразки системи кримінальної юстиції.

Отже, і для сторони захисту, і для сторони обвинувачення завжди існуватимуть підстави для незадоволеності та поле для бажаного розширення процесуальних можливостей виконання своїх функцій. Рівновага у можливостях сторін у змагальному процесі означає, що вони володіють достатніми, хоча й різними за змістом і формою, правовими інструментами, щоб збирати та подавати докази, обґрунтовувати позицію, впливати на формування внутрішнього переконання суду.

Список використаних джерел:

1. Крикливець Д. Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. 20 с.
2. Ісмаїлова Л. Б. Принципи рівності й змагальності сторін та їх реалізація в кримінальному судочинстві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2004. № 1. С. 68–75.
3. Лисенкова К. Правова сутність змагальності в кримінальному провадженні. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 334–337.
4. Соловей Г. В. Теоретичні аспекти принципу змагальності в кримінальному процесі. *Форум права*. 2012. № 1. С. 883–887.
5. Волошенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України. Київ, 2010. 18 с.
6. Сердюк В. В. Змагальність сторін як засада судочинства в Україні. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 85–93.
7. Ейбатов З. М. Змагальність сторін у кримінальному процесі під час розгляду скарги на процесуальні порушення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2018. Вип. 25. С. 128–130.
8. Берназюк Я. О. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3. С. 14–25.
9. Півненко Л. В. Щодо змісту засади змагальності сторін у кримінальному провадженні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2014. Вип. 22. С. 161–166.
10. Рогальська В. В. Змагальність у досудовому провадженні. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2012. 171 с.
11. Маркуш М. Феномен змагальності та конституційно-правова модель змагальності у кримінальному процесі України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 2. С. 63–69.
12. Дяков В. Проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 169–174.
13. Тертишник В. М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2009. 404 с.
14. Зінченко О. В. Змагальність кримінального провадження та її реалізація на стадії досудового розслідування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2017. Вип. 24. С. 207–209.
15. Яновська О. Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні. *Держава і право*. 2013. Вип. 59. С. 343–349.
16. Одинцова І. М. Наявність виняткових прав сторони захисту як обов'язкова умова забезпечення принципів процесуальної рівності та змагальності сторін у кримінальному судочинстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 1. С. 92–94.
17. Мирошніченко Ю. М. Змагальність кримінального судочинства України: історія, сучасність, перспективи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 6 (3). С. 101–105.

18. Власюк В. В. Щодо змагальності за кримінальним процесуальним кодексом України. *Європейські перспективи*. 2013. № 6. С. 106–112.
19. Городовенко В. Змагальність як вихідний принцип судової влади. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 202–215.
20. Овакімян М. А. Дотримання та реалізація принципу змагальності у контексті доказування сторонами у кримінальному провадженні України. *Форум права*. 2014. № 3. С. 265–270.
21. Костюченко О., Дмитрієва Ю. Реалізація принципу змагальності під час досудового розслідування. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 175–179.
22. Крицька І. О. Окремі аспекти реалізації засади змагальності під час формування речових доказів у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2016. № 5. С. 89–95.
23. Ланцедова Ю. О., Остапенко Л. А. Проблеми співвідношення асиметрії повноважень сторін захисту та обвинувачення і принципу змагальності кримінального провадження. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 60. С. 80–92.
24. Пилипенко В. В. Історичний розвиток засади змагальності в кримінальному провадженні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 1. С. 175–189.
25. Бережний О. І. Проблеми реалізації засади змагальності на досудовому розслідуванні під час оскарження дій чи бездіяльності слідчого або прокурора та розгляду скарги слідчим суддею. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 34. С. 6–12.
26. Бірюкова А. М., Островська М. А. Модель змагальності за проектом Кримінального процесуального кодексу України (у порівнянні з іншими країнами світу). *Адвокат*. 2012. № 4. С. 12–16.
27. Бугрим М. П. Проблеми реалізації принципу змагальності на стадії досудового розслідування. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 35. С. 55–63.
28. Кицан Ю. І. Реалізація засади змагальності сторін на стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 17 (2). С. 119–121.
29. Кучер О. В. Змагальність сторін у кримінальному процесі: проблемні аспекти здійснення захисту під час судового провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 63–69.
30. Волошина В. К. Щодо питань реалізації принципу змагальності у доказуванні на стадії досудового розслідування за новим кримінальним процесуальним кодексом України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 166–171.
31. Костюченко О., Дмитрієва Ю. Реалізація принципу змагальності під час досудового розслідування. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 175–179.
32. Півненко Л. В. Щодо змісту засади змагальності сторін у кримінальному провадженні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2014. Вип. 22. С. 161–166.
33. Сисоєнко Г. І. Змагальність і правова позиція у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Т. 14. № 1. С. 105–111.
34. Подолінська І. С. Засада змагальності та її реалізація у діяльності сторони захисту у кримінальному провадженні. *Європейські перспективи*. 2013. № 9. С. 104–109.
35. Бірюкова А. М., Островська М. А. Модель змагальності за проектом Кримінального процесуального кодексу України (у порівнянні з іншими країнами світу). *Адвокат*. 2012. № 4. С. 12–16.
36. Олійник О. Місце і роль юридичної риторики в реалізації демократичного принципу змагальності сторін у судовому процесі. *Віче*. 2011. № 2. С. 30–32.
37. Парасочкіна К. В. Деякі проблемні питання принципу змагальності на стадії досудового розслідування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 30. С. 160–165.

38. Рибікова Г. В. Забезпечення принципу змагальності в кримінальному процесі України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 4. С. 177–182.
39. Серeda Ю. М. Принцип змагальності на досудовому слідстві у кримінальному судочинстві України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 6. С. 104–110.
40. Кузьменко О. В. Реалізація засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів в кримінальному процесі деяких країн світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 64. С. 313–316.
41. Щиголь О. Нова концепція процесуального становища потерпілого та його представників у кримінальному провадженні з урахуванням засади процесуального віктимцентризму. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 177–185. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2171>
42. Старенький О. С. Потерпілий як суб'єкт доказування у кримінальному провадженні: проблеми реалізації засади змагальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 43 (2). С. 189–193.
43. Карпов Н. С. Змагальність у слідстві: криміналістичний аспект. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 254–259.
44. Мирошниченко Ю. М. Про об'єктивну істину і змагальність кримінального судочинства. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2016. Вип. 11. С. 109–115.
45. Сердюк В. В. Право на судовий захист у контексті змагальності сторін. *Адвокат*. 2012. № 9. С. 4–18.

